

היינריך בל — חתן פרס נובל 1972

את היינריך בל פגשתי פעמיים — פעם ראשונה בעת ביקורו בארץ לפני שלוש שנים; ופעם שנייה בביתו אשר בעיר קלן. למעשה, היתה זו הזמנתו של בל אשר גרמה לי לעבור בדרכי בגרמניה; היה לי קשה להחליט לעבור בארץ זו. קבלת הפנים שערכו לי היינריך בל ואשתו, אנמרי בל, היתה לבבית מעל המשוער. ממילא מובן, שיחס זה לא היה מיועד לי במיוחד, אלא לישראל בכלל. כבר כאשר פגשתי את הסופר ואשתו בעת ביקורם בארץ (למעשה היה צריך בל להגיע ארצה לביקורו הראשון ב־5 ליוני 1967, וביקור זה נדחה מסיבות מובנות) עמדתי על כך, כי התעניינותו של בל בנעשה בישראל חורגת בהרבה מעבר לגבולות של גימוסים ומס שפתיים. הדבר היה או בשבילי בבחינת אפתעה, מכיוון שהיו לי — ועדיין יש לי — השגות על התפקיד שכולו על טהרת הפאסיביות שנועד ליהודים ביצירתו הספרותית של היינריך בל. אולם על מלוא רצינות התעניינותו בישראל עמדתי רק בשעת ביקורי בביתו. למעשה, התכוונתי לשוחח אתו על יצירתו הספרותית; אך בחדר האורחים האירופאי כל כך, בכורסת העמוקות, על כוס תה מהבילה, ובחברת חלק גיכר ממשפחת בל — היינריך בל, אנמרי בל, אחד משלושת הבנים של הזוג שנראה כהיפי לכל דבר וכן החתול שהגיע בתוך הסל שלו מן הבית הקודם למעון החדש של המשפחה — נתגלגלה השיחה קצת אחרת. השאלות וההערות על הנעשה בישראל העידו, כי בל עוקב מתוך הבנה ומתוך אהדה אחר המתרחש בארץ. אנמרי בל שותפת להרבה מדעות בעלה. השניים גם עשו יחד עבודות תרגום שונות. בכתביו של בל אפשר להבחין בפניה של אשתו — לא לחינם הוא מתאר גיבורות סימפאטיות; מרבית הנשים שבספריו הן דמות אשה אחת.

מלבד השאלות על ישראל, המחשבות על סיכויי השלום וההרהורים על הצפוי בעתיד, צף ועלה בשיחה עוד נושא מרכזי אחד: יצירתו הספרותית של סולוֹזִ'ניצ'ין. בל היה מעלה הערכה והערצה לכתובתו של סולוֹזִ'ניצ'ין. (לא יכולנו לדעת אז, כי שנה לאחר שיחתנו יזכה סולוֹזִ'ניצ'ין בפרס נובל, וכי איש שיחי יזכה בפרס שנתיים לאחר הסופר הרוסי). מאלפת היתה רשימה קצרה של בל על "המדור הראשון". הוא חש חובה

מוסרית להזכיר לקורא הגרמני שהעולה במשטר אותו מתאר סולוויצין אין בה כדי לטהר את הגרמנים. בל חוזר ומדגיש, כי אל להם לגרמנים להרגיש הרגשת ניצחון למיקרא פשעי הסטליניזם; מוטב להם לפשפש היטב בעברם שלהם.

כאשר נפרדתי ממשפחת בל, טפטף גשם דק על העיר קלן. הדום העצום, אשר בל חוזר אליו פעמים רבות כל כך בספריו, נראה עד למרחוק. ברחובות היו מעברי קרשים על הפירות הרכבת התחתית. תחנת הרכבת המתה מרוב אדם. רכבות ססו על גשר הפלדה על נהר הריין. בעיתונות המקומית הופיעו, בין השאר, כמה התקפות על בל, איש ריב ומדון לבני עמו.

ביצירתו הספרותית היינריך בל הוא עקבי בדעותיו, בסגנונו ובשיטתו. ביצירתו הוא מתאר את העבר הקרוב. כאשר החל את דרכו בכתיבה, היה עבר קרוב זה המלחמה. אחר-כך באו שנות הסבל שלאחר התמוטטות הרייך בן אלף השנים. ואחר-כך בא הנס הכלכלי. בל עוקב אחר התרחשויות התקופה ואחר בעיותיה. הצד המוסרי חשוב בעיניו לא פחות מן הצד האמנותי. הוא אינו דוגל בהסתגרות במגדל השן. כתיבתו היא כתיבה "מגמתית" במובן הטוב של המילה, כלומר, לא תעמולה חיצונית כפויה, אלא השקפה ברורה הנובעת מראייה אינטגראלית של העולם. אמנם יש לו לבל בעיות והתחבטויות משלו: הוא קאתולי מאמין, וכפי שהוא מעיד על עצמו, יש לו שני מינים של מצפון — מצפון של נוצרי ומצפון של אמן, ושני המצפונים הללו אינם חופפים תמיד. דעתו של בל על האמנות ותפקיד האמן היא בלתי מתפשרת: האמן פוסק להיות אמן, כאשר הוא מתחיל לחשוש להסתכן. אין ספק, שחלק מן הפופולאריות של בל מחוץ לגבולות ארצו נובעת מן העובדה, שהוא אנטי-נאצי מובהק. היינריך בל הוא בנו השמיני של ויקטור בל, פסל ואדריכל, והוא מספר שלמד עוד מאביו להתנגד לרע ולמזוייף. ויקטור בל דיבר נגד מלחמת העולם הראשונה וקרא לוויילהם השני הליצן הקיסרי. פעם הראה לבנו הקטן את פסל הקיסר רכוב על סוסו האביר, והסביר לילד: "כאן הוא ממשיך עדיין לדהור על סוס מערבה, שעה שבמציאות הוא חוטב עצים בדורן שבהולנד". התנגדותו הפנימית של היינריך בל למשטר ההיטלריסטי לא התבטאה בהתנגדות שבפועל. מן החנות למימכר ספרים, בה עבד, נלקח לחזית עם פרוץ המלחמה. ובחזית הוא נשאר עד הסוף המר. אחד מספריו הראשונים של בל הוא רומאן מלחמה, "היכן היית, בן-אדם?" (1951). "אני יודע", אומר אחד מן החיילים הקטנים שבספר, המשמשים כולם שעיר לעזאזל לגדולים יותר, והנשלח תמיד על-ידי מפקדו למקום המסוכן ביותר. "אני

אהיה בחיל המאסף. פעם זה היה נקרא חיל החלוץ." הספר מתחיל בשנה האחרונה של המלחמה, ולמן הרגע הראשון הוא מתאר את הצד המפסיד. "זוהי מלחמה מחורבנת", מאוחדים החיילים בדעתם. "מהי מלחמה מחורבנת? מלחמה שמפסידים בה." כך אומרים החיילים, אולם המחבר יודע שהמלחמה היא רעה לא רק משום שהצד שלו הוא הצד המפסיד. כי הצד שלו לא זו בלבד שהוא מפסיד כנגד האנגלים, הרוסים, האמריקאים: הצד שלו מפסיד, בעיקר, כלפי הגרמנים עצמם. החייל פיינהלז, שהוא, פחות או יותר, הדמות המרכזית שבספר, נפגע ע"י רימון ומתגלגל מת על סף בית הוריו, בו ברגע שהוא מגיע סוף-סוף הביתה מן החזית הארוכה; ורימון זה לא של ה"אויב" הוא. האמריקאים כבר חונים בכפר הסמוך ואינם פוגעים לרעה באיש. לא, הרימון הוא גרמני — קיים עדיין מוצב גרמני בודד בקרבת מקום, ומפקד המוצב מבקש לענוש את אנשי כפרו של פיינהלז, מכיוון שהתושבים תלו דגלים לבנים על חזיתות הבתים, אות לצבא האמריקאי המתקרב. חייל אחר מוצא את מותו כאשר הוא צועד עם דגל לבן לקראת הטנקים הרוסיים — ודורך על מוקש שהטמינו במקום אנשי יחידת אס.אס. כנגד מורדים הונגריים. המוקש פשוט לא פונה בומן בשל אי-הסדר ואוזלת היד הכללית. וכך נמשכים התיאורים, שרשרת ארוכה של גורלות שונים, שיש ביניהם זהות אחת: חוסר משמעות, חוסר מטרה, אבסורד מושלם. המלחמה היא רצף כשלונות. כשלונות לאומיים, אישיים ומוסריים. האנטי-גיבורים, כמו בל עצמו, היו במלחמה. שעה שהשתולל המשטר הנאצי בגרמניה יצאו הם לכבוש ארצות נוספות למען העריצות. העובדה שהם היו במלחמה, שהם סבלו ונהרגו, אינה פוטרת אותם מן האחריות למה שנעשה — ואין בדעתו של הסופר לפטור אותם.

נושא השמדת היהודים מופיע ברומאן "היכן היית, בן-אדם?". בל מספר על אילונה היהודיה. אילונה נלכדת, יחד עם יהודים אחרים, ומובלת במכונית משא סגורה למחנה ריכוז. שעה שאנו קוראים על מסע זה, מתברר לנו, כי בל אינו מאשים את המפקדים העליונים בלבד. שני הנהגים, המובילים את המכונית ליעד שלה, אף הם איבדו את הצלם האנושי. בשעה שהקרבנות המיועדים להשמדה עומדים בתוך המכונית דחוקים ולחוצים, ללא מזון, מים ואוויר לנשימה, — משוחחים הנהגים ביניהם על מעלותיה וחסרונותיה של המכונית. לסירוגין מזמרים הם שירים שונים כדי לקצר לעצמם את הזמן. הדרך ארוכה, והם עוצרים מספר פעמים כדי לסעוד את ליבם. שוויון נפשם של הנהגים הגרמניים, המהווים בורג במכונת ההשמדה, חורג לעבר הבהמיות. הסצינה, בה מגיעה אילונה למחנה הריכוז ומובאת לפני פילזקייט,

המפקד, שהוא, כמו כל הנאצים בהכרה המופיעים בספר, חולה נפש, — היא אולי נקודת השיא שבסיפור. מותה של אילונה הוא המוות היחיד בכל הספר, בו רבות כל כך המיתות, שיש בו גדולה ויופי. הגרמנים נהרגים במסיבות שרבה בהן העליבות על הטראגיות. הסגן, ד"ר גרק, למשל, נהרג כאשר הוא עושה את צרכיו ליד בור שופכין, ומי השופכין מכסים אותו במותו. אילונה היהודיה מתה תוך שירה. שעה שכולם מתים ואיש אינו שם לב, — משתתק כל המחנה תוך צפיה נואשת לגאולה, כאשר אילונה שרה. פילזקיט מצווה עליה לשיר, והיא שרה את תפילת "כל הקדושים" הקאתולית. בנקודה זו, יש לומר, מסתייגת אני מהשקפתו של בל. ברצונו להבליט את הרדיפה והרצח בכל האבסורדיות שלהם, צייד את דמות האשה המקסימה בנטייה לדת הקאתולית. כיהודים, אין נטייה זו דרושה לנו על-מנת להסתייג ממעשי הרצח. אולם, בל כתב את ספרו למען הגרמנים ולא למען היהודים — ומתוך נקודת השקפה של גרמני קאתולי. ממילא גם אין אנו יכולים לדרוש ממנו לצאת מתוך נקודת ההשקפה היהודית.

היינריך בל הוא סופר פורה, העומד עדיין במלוא כוחו. יליד 1917, החל לפרסם אחר מלחמת העולם. הוא היה אחד הסופרים הבולטים שבקבוצת 47. כתיבתו מצאה מיד תהודה בגרמניה ומחוצה לה. משך השנים נתפרסמו עליו מאמרים אין ספור ואף ספרים. הוא כתב בעיקר סיפורים, רומאנים, תסכיתים, ומסות. בל הוא פולמסן חריף, כאשר העניין נוגע לעיקרי השקפתו. כפי שכבר ציינת, הוא קאתולי; והוא שמאלני. הקאתוליות של בל אינה אמונה פורמאליסטית, שעיקרה טקסים חיצוניים ומס שפתיים, כי אם אמונה פנימית, המעצבת את אופיו של האדם. הפרובלמטיקה הקאתולית בולטת בהרבה מיצירותיו, כך למשל "ביליארד בתשע וחצי" (1959)² ו"המוקיון" (1963)³ אשר תורגם לעברית. "ביליארד בתשע וחצי" לובש המאבק בין טוב לרע לבוש סמלי. הסופר מדבר על הכבש ועל השור. שני אלה באים לסמל את הטוב ואת הרע, את הסובלים ואת המענים, את התמימים ואת הזוממים, את הטהורים ואת הטמאים. בדימויים אלה משתמש בל לאורך הספר כולו. "ביליארד בתשע וחצי" הוא סיפור תולדותיה של משפחה, משך שלושה דורות. הספר אינו בנוי בצורת הכ"רוניקה המסורתית. התיאור קופץ מעניין לעניין, הגישור בין הנושאים אינו המשכיות הזמן אלא קירבה רעיונית. תולדות המשפחה הן כתולדות העם, בניין והרס חליפות. עבודת החיים של אבי המשפחה (אדריכל במקצועו) הוא בניין מינור אדיר. בעלות הנאצים לשלטון מזדהים כמרי המינור עם הרוח החדשה, ותומכים בכל לב בנעשה. המינור שבנה האב הופך למען

הבן סמל גרמניה המושחתת. בשירותו בצבא, בזמן הנסיגה, הוא מוצא אפשרות לפוצץ עם חבר עוזריו את הבניין רבי-הרושם — פעולת נקם סמלית בארץ אבותיו הטורפת את בניה. שנים לאחר המלחמה, מתחיל הנכד שוב בעבודת השיקום.

הסופר מדגיש לעיתים קרובות, שזרע הרע טמון גם בגרמניה של היום. אנשים רבים, שהיו בעלי עמדות מפתח בתקופת הנאציזם, הפכו לעמודי תווך של הרפובליקה. ולא עוד, אלא שהפוליטיקאים החדשים, שעדיין אין להם עבר, אינם טובים יותר. בל ממחיש את השקפתו זו לקורא בדרך מיוחדת, במהלך העלילה עצמה: אם המשפחה, אחת מן "הכבשים", אשה הדבקה בעקרונותיה ללא ויתור ורתיעה, משמיעה את דעותיה ברבים, מבלי התחשבות בסיכון. בזמן המלחמה מכניסים אותה למוסד לחולי-רוח, בעיקר כדי לשמור עליה בפני עצמה, שלא תסתבך עם השלטונות. במשך השנים בשל בה רעיון אחד: להשיג רובה ולירות באדם, אשר היה אחראי להשלטת הטרור ההיטלריסטי בעיר. (שם העיר, בה מתרחשת העלילה, אינו מפורש, אך ניכר בה נופה של קלן, עיר הולדתו ומקום מגוריו של בל). שנים לאחר המלחמה האם משתחררת מן המוסד — כשאקדח חבוי בארנקה. והיא יורה — לא באותו אדם, הגם שהוא עדיין בחיים, אלא דווקא באחד מאנשי השלטון החדשים, הנראים לה עתה מסוכנים יותר מן העבר שכבר בטל מעמדתו.

הבעיה היהודית קיימת בשולי הדברים. הבן, הרואה את ילדי בית-ספרו מתעללים בחבר, שואל — האם אותו ילד הוא יהודי, ועל כן, נרדף. (אמנם החבר אינו יהודי, כי אם "כבש"). אם המשפחה מבקשת ללכת לתחנת הרכבת ולהישלח יחד עם היהודים ליעד בלתי ידוע. אך אלה הן אפיוורות בודדות.

כיהודים וכישראלים, נראה לי שקשה לנו לקבל את ההשקפה המובעת בספר, המטילה את כל החוטאים, הגדולים עם הקטנים, לקלחת אחת. אנו מוכנים להאמין לבל, שרבים הפוליטיקאים הצבועים בגרמניה שלאחר המלחמה, אך אין אנו יכולים לדון אותם דין אחד עם פוליטיקאים שהזדהו עם התנועה הנאצית. כדי למנוע אי-הבנה, אני רוצה לחזור ולציין, כי "ביליארד בתשע וחצי" יצא לאור לראשונה בשנת 1959, כלומר, לא מדובר כאן על שלטונו של הקאנצלר וילי בראנדט, אשר בל תומך בו.

כאשר סופרי ואמני גרמניה החלו לגשש אחר דרכים חדשות לאחר המפלה הנוראה של מולדתם במלחמה, עמד הרוב שבהם תחת רושם המלחמה ושלטון הטרור של הרייך השלישי. סופרים רבים ביקשו אז להתמודד עם העבר, להוציא מסקנות מוסריות; היו מהם שביקשו דרכי

תשובה. בינתיים כבר זרמו מים רבים אל הים; קם דור חדש אשר לא ידע את יוסף וחטאי אבותיו שוב אינם מטרידים אותו; היינריך בל הוא כיום אחד הסופרים המעטים בגרמניה, אשר עומד עדיין כולו בצל הזוועה, והוא חוזר שוב ושוב אל אותם ימים נוראים. אין זאת אומרת, שמרבית יצירתו נכתבה על רקע המלחמה. רומאן מלחמה הוא "היכן היית, בן־אדם?" שכבר הזכרנו; בקובץ הסיפורים "הלך, אם תבוא לספא...⁴" יש סיפורי מלחמה וסיפורים על ימי ההתמוטטות הטוטאלית שבאו מיד אחריה. שאר יצירותיו של בל ברובן אינן מה שנקרא "סיפורי מלחמה"; אך המשטר ההיטלריסטי, תקופת המלחמה והימים של אחריה נמצאים ברקע כל ספר מספרי בל, ויש להם השלכות על אופיים והתפתחותם של הגיבורים. למשל, הרומאן "בית ללא שומר" (1954)⁵ מספר על כמה אלמנות מלחמה והחיים העלובים שנפלו בחלקן — תוך כדי זכרונות על העבר שטמן בקרבו בהכרח את ניצני התווה חסר התוחלת. ברומאן "ולא הגה אף מילה" (1953)⁶ נזכרת המלחמה כטראומה קשה, וכסיבה להרס הכלכלי והנפשי של הגבר והאשה העומדים במרכז הספר. גם הרומאן "המוקיון", אשר תורגם לעברית, מעלה באוב את העבר. ברומאנים הראשונים של בל הגיבורים הם בני גילו של הסופר, אנשים אשר בתקופת המלחמה היו בשנות העשרים שלהם וגויסו לחזית. גיבור "המוקיון", הנס שניר, הוא צעיר יותר. הוא היה ילד בזמן המלחמה, לא נשאל לדעתו וכמובן שלא נלחם בה. אולם למרות שהיה עדיין ילד, הרי עתידו וחיי נהרסו באותם ימים. הקרע העמוק בינו לבין הוריו התהווה בשל היותם נאצים נלהבים בימי הרייך וצבועים ומושחתים בימים שלאחר הרייך. כבכל ספריו של בל, הגבלים שידעו "להסתדר" בזמן המשטר הנאצי ותמכו בו, הם גם אלה אשר ידעו "להסתדר" אחר מפתל הרייך והגיעו בשנית למשרות רמות, לעמדה, לכוח, לכסף. הפושעים האמיתיים אינם באים על עונשם. האנשים הטובים והמוסריים — נשברים. התמטיקה היסודית של בל לא נשתנתה במשך השנים; גם לגיבוריו השונים קווי קירבה, וברובם הם מתמרדים, בצורה זו או אחרת, כנגד החברה בה הם חיים, חברה אשר סימן ההיכר השולט בה היא הצביעות. דומות הן גם הנשים אשר גיבוריו של בל אוהבים אותן. מי שפגש את היינריך בל ואת אשתו אנמרי לא ירחיק לחפש את האשה ששימשה השראה ראשונה לכל דמויות הנשים הללו. רק כשרונו של בל כמספר ומתאר מצילה אותו מחזרות יתר. לספריו אמנם תמטיקה זהה, אך הרקע והעלילה הם שונים מיצירה ליצירה. ב"מוקיון" בחר בל דימוי מקובל בספרות: המוקיון החייב לשעשע כאשר ליבו שבור; איש הפנטומימה המסתתר מאחורי המסכה

ומראה לקהל, כבראי, את חסרונותיו. המוקיון של בל אינו חולם על התהילה והפירסום וההצלחה הגדולה. הוא אפילו מוצא סיפוק בכך שאינו מצליח במובן המקובל. הוא פשוט בחר במדיום זה כי כך נוח לו לבטא את השקפותיו. ואכן הספר במקורו קרוי "השקפותיו של מוקיון". הנוסח העברי קרוי "המוקיון", אך הסופר ביקש להדגיש את ההשקפות ולא את ההווה המוקיונית. אין בו בהגס שניר מאום מן הנרקיסיות, ההתבשמות העצמית והחתיירה הקרה והמחושבת לטעמו של הקהל — תכונות הדרושות לשחקן מצליח. שאלה אחרת היא האם המוקיון של היינריך בל הוא יצור מציאותי; האם ייתכן בכלל שאדם מסוג זה יסתובב על קרשי הבמה.

ב"השקפותיו של מוקיון" הוקצה מקום נרחב לפרובלמטיקה הקאתור-לית. גיבור הסיפור אינו קאתולי; אך אהובתו קאתולית, ובשלה הוא בא במגע עם החוגים הקאתוליים השליטים רבי ההשפעה. בל פנה בספרו זה מן העיר קלן, המשמשת רקע לרבים מספריו, לבון הבירה והחוגים הקאתור-ליים שבה. מביני דבר טוענים, כי כמה דמויות בצמרת הקאתולית ניתן לזהות. עם הופעת הספר היו שטענו, כי בל יצא כנגד הדת הקאתולית והרי אין דבר מוטעה מזה. בל יצא נגד המימסד הקאתולי, כנגד הסתאבותם וצביעותם של המנהיגים. והוא עשה זאת כאדם דתי, אשר העניין נוגע בציפור הנפש שלו.

בל חי בתקופתו ואינו נרתע מנקיטת עמדה בבעיות החשובות לו. עם כל הריאליזם שבכתיבתו, הריהו רומאנטיקן בנפשו. יש מן הליריות והעדינות בספריו. גיבוריו רגשניים וסובלים. רק הדמויות השליליות בספריו (שהן אינן הדמויות המרכזיות) מגיעות לצינום שבלא-איכפתיות. באהבו-תיהם וביחסיהם האינטימיים ביותר גיבוריו הם רומאנטיקנים מן האסכולה הישנה. כלומר, האביזרים החיצוניים הם מודרניים; אין כאן גני שושנים, סרנודות וגיבורים עטורי תהילה. האוהבים לנים בבתי מלון זולים. הם אוכלים במסעדות דלות עם כתמים על המפות. לעיתים הדלות הורסת את חייהם המשותפים. אך אהבתם היא אהבה רומאנטית, כלומר, אהבה בתפי-שתה כיישות המביאה לידי התעלות והיטהרות. כזאת היא אף האהבה שבין הגס שניר ומרי ב"מוקיון"; והגס שניר נהרס משום שאינו יכול להגן על אהבתו שהיא בניגוד לכל המוסכמות של החברה והסביבה.

סגנונו של בל הוא בהיר, בלתי מצועצע, ביטוי הולם לתוכן. ארשה לעצמי לסיים בכמה משפטים מתוך מאמר שפירסמתי ב"משא", בעשרים וחמישה לינאר שנת 1963, והוא המאמר הראשון שנתפרסם על היינריך בל בשפה העברית:

"היינריך בל, כיום בן ארבעים וחמש (בעת כתיבת המאמר — ג.א.)

היינריך בל – חתן פרס נובל 1972

הוא אולי הסופר הגרמני האהוד ביותר, בגבולות מולדתו ומחוצה לה. ספריו נקראים במערב וגם במזרח; הם תורגמו לשפות רבות וזכו לפרסים ספרותיים שונים, לא רק גרמניים. קראו בשמו פעמים אחדות כמועמד לפרס נובל, וייתכן מאוד שהוא יהיה הסופר הגרמני הראשון שיזכה בפרס זה בתום תקופת הזרם והנידוי.

אוקטובר, 1972

ה ע ר ו ת

1. Heinrich Böll : Wo warst du, Adam ?, 1951.
2. Heinrich Böll : Billard um halb zehn, 1959.
3. Heinrich Böll : Ansichten eines Clowns, 1963.
4. Heinrich Böll : Wanderer, kommst du nach Spa . . . , 1950.
5. Heinrich Böll : Haus ohne Hüter, 1954.
6. Heinrich Böll : Und sagte kein einziges Wort, 1953.